

ՏԻՐԱՅՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՎԱՎԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՈՒՇԵՐ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ս. Էջմիածնի Գևորգյան Հոգևոր Ընտարանի գոյությունը հայոց երկրի սրտում պատմական մի մեծ շարժման մախակարապետն էր: Հայի համար դպրոցը միշտ էլ մի առանձին մագնիսական գրավիչ ուժ է եղած, իսկական ավազանն այն մոր հոգեկան ապրումների, ուր ամեն հայի ներքին ձգտումն է եղած յուր զավակը մկրտել կրկին և «մարդ շինել»: Թեմական հոգևոր դպրոցներն այդ ձգտման ավելի բարձր թոփաքների օրրան էին և ամեն հայ հայր, ամեն ինչից իսկ զրկվելու հեռանկարն աչքի առաջ ունենալով, աշխատում էր այդ «յուսումնատունը» դնել տալ յուր զավակը, որ «մարդու շարքն անցնի»: Գևորգյան Ընտարանը յուր առանձնահատուկ դիրքով, ուսման լայն ու խոր չափերով, կարող ու հմուտ ուսուցիչների կազմով, որ միշտ էլ մախանձն է շարժել մեր հոգևոր դպրոցների վարչությունների, ամեն ինչ ձրի տալու պատրաստակամությամբ՝ ուսում, ապրուստի ու հագնելիքի բոլոր պիտույքների մատակարարությամբ, դարձած էր կովկասյան հայության վերին ձգտումների կենտրոն, մանավանդ աղքատիկ դասի և միջին դասակարգի ծնողների և հոգու զավակների համար: Վերջինների ամհագ փափագն էր «ճեմարան մտնել»:

Այդ շրջանի մեջ ունեինք երկու ճեմարաններ՝ Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանը Մոսկվայում, որի դպրոցական առարկաների դասավանդությունը կատարվում էր ռուսերեն, բացի հայոց լեզվի դասերից, և որից ելնողների առաջ, ըստ մախանական ծրագրի, բաց էին կամ պիտի լինեին դիվանագիտական ծառայության ասպարեզը՝ մեծի մասավ Ռուսաստանում և Մերձավոր Արևելքի մեջ: Այդ ասպարեզի անձերը դառնում էին պետական ծառայողներ՝ ռուս աստիճանավորներ, այսինքն՝ չինովնիկներ, ինչ որ մախանական շրջանում այնքան մեծ, առինքնող ուժ էր հայ քաղքեմու կամ գյուղացու աչքին, որովհետև յուր տղան «թագավորի ղուլլուղում էր և չինովնիկ»:

Ժամանակները, մոր մտքերի հեռանկարները փոխեցին այդ արտաքին գրավչության մագնիսը, «չինովնիկ» լինելը կորցրեց իր մագնիսական ուժը և մնաց մյուս գրավիչ կողմը՝ ուսում ստանալու ցանկությունը: Այդ ցանկությունն իրագործելը բավականին դժվար էր: Ամենից առաջ, որ Լազարյան ճեմարանի ուսումն ու ապրուստը ձրի չէր, այլ պիտի վճարվեր: ԺԹ դարի կեսերից սկսած և դեպի դարավերջ տարեկան 400-600 թոշակ վճարելը կովկասյան հայության կողմից, մեծ զուսմար էր նկատվում ծնողների աչքին: Երկրորդ՝ Մոսկվայի հեռավորությունը և կլիմայական դաժան պայմանները, որոնք հաճախ ողբերգական վախճան էին ունենում Կովկասից գնացող հայ տղաների համար՝ մի դրություն, որ ծնողներին, մանավանդ մայրերին, տասը չափել, մի կտրելու հարկ ու պահանջի տակ է դնում: Ըջմարիտ է, Լազարյան ճեմարանը ուներ մահ ձրի թոշակառուների որոշ քանակ, հատկապես հայ տղաների համար, Կովկասի և Հարավային Ռուսաստանի հայության հատկացրած՝ Աստրախան, Մոզդոկ, Թեոդոսիա, Նոր Նախիջևան, Սիմֆերոպոլ, Արմավիր և այլն, թոշակներ, որոնք հատկացված էին Լազարյան ճեմարանի հիմնադիրներից իշխան Հովակիմ և Խաչատուր աղաներից, դյուրացնելու հայ ժողովրդի կրթության հար-

ցը: Սակայն այդ թոշակներն ստանալ և ապահովվել, շատ դժվարին գործ էր, հաճախ և անմեղքաբար, որովհետև առաջարկվող սանի հայրը պիտի շատ լավ քաղաքական և հասարակական կապեր ունենար, որ կարող լիներ ազդել Լազարյան ճեմարանի իշխան հոգաբարձուի վրա, որի կամքից ու ցանկությունից էր կախված թոշակի հատկացումն այս կամ այն թեկնածուին: Եվ կամ թեկնածուի հայրը պետք է մոտ, սերտ հարաբերություն մշակած լիներ Կովկասյան թեմերի հայ առաջնորդներից կամ սինոդի եպիսկոպոսներից մեկի հետ և կամ ունենար այլ կապեր՝ բարձրաստիճան և հաճախ անմեղքաբարի այդ բարձր դիրքի եկեղեցականների վրա ազդելու: Եվ այդ դժվարությունները հաճախ անլուրբարձոր դիրքի եկեղեցականներից մեկից էին, մտացի ձիրքերով օժտված պատանիներ ուսանել կարող լինեին իրենց վերջնական ձգտման՝ մտնել Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանը:

Խնդիրն այլ էր Ս. Էջմիածնի սրտի վրա կառուցված մոր կրթարանի՝ ճեմարանի նկատմամբ: Իր մեծ հիմնադրի՝ Գևորգ Դ-ի էական նպատակն էր եղած՝ տալ ունում և գիտություն իր ժողովրդին և այդ ուսումն ու գիտությունը մատակարարել կատարելապես ձրի, առանց թոշակի պարտադրության: Ընթերցարանի վարչությունն ինքն էր ընդառաջ գնում յուր սաների ուսման ծախսերը: Դժվարություններ չկային, հարթված էին, միայն մի պահանջ կար՝ ունենալ ուշիմ, մտացի, քաջատղջ և սովորելու ընդունակությամբ սատարում թեկնածուներ:

Եվ այս կայծը պարզված էր ամեն մի աչքաբաց, խելացի, ուսման ծախսով պապական տղայի: Եվ այդ տղաները գալիս էին գումարագում, պարսերով ու երամներով Էջմիածին՝ սկսած դպրոցական տարեմուտի մախորդ երկու շաբաթներից, սկսած օգոստոսի 15-ից, որովհետև օգոստոսի 24-ից սկսվում էին մորեկների քննությունները, մինչև օգոստոսի 29-30-ը, որպեսզի սեպտեմբերի 1-ից դպրոցական տարին սկսվեր՝ ավանդական անխախտ կարգով:

Եվ Հայոց աշխարհի ո՞ր մասից, անկյունի մեջ կորած գյուղ ու քաղաքից, լեռների գագաթներից, անտառներում ու ձորերի խորքում թաղված վայրերից թռչում-գալիս, Էջմիածին էին հասնում ուսման ծախս, կրթության կարոտ այդ հոգիները, ստանալու առատ ու լիաբուռն հայրենի կրթություն՝ լայն, խոր, անսահման չափերով, գիտության մոր եղանակներով, մանկավարժական վերջին պահանջներով, կարող ու ձեռնահաս ուսուցիչների ձեռքով:

Հայոց աշխարհի տարագների, արդ ու կապուստի, շարժ ու ձևերի, մրբին ու կոշտ երևույթների, կապուստ ու սև աչքերի, արծվի ունգի ու կնատ քթերի, բարձրահասակ, ուղիղ պատանիների մի բնական, գրավիչ, զվարթ հետաքրքրական մի ցուցահանդես էր օգոստոսի այդ վերջին օրերը ճեմարանի «կարմիր դռնից» ներս և դրա լայն պարիսպների մեջ ծվարած բակում: Այդ օրերին ճեմարանի բակում կհանդիպեիք պոլսեցուն, զեյթունցուն, ապարանցուն, երևանցուն, կարնեցուն, խոյեցուն, թավրիզեցուն, դարաբաղցուն, ախալցխացուն, գյումրեցուն, մաստարեցուն, օշականցուն, թիֆլիսեցուն, թելավցուն, մոզդղկցուն, իգդիրցուն, հին ու մոր մախիջևանցուն, դրինցուն, արմավիրցուն, ախալքալակցուն և մանավանդ վաղարշապատցուն, անգամ հեռավոր հաճնցուն ու մարաշեցուն:

Եվ այդ հարյուրավոր թեկնածուներից ընտրում, զտում էին միայն մի քանի տասնյակ

ընտրյալների, երջանիկների մի փոքր բաժակ, որոնց առաջ բացվում էին գիտության տաճարի լայն դռները, սրբության տաճարի հովանու տակ մաքրվելու, գտվելու, հասունանալու և պիտանի լինելու հայության ամեն խավերին՝ պիտույքի ու կարիքի համաձայն՝ հոգեվոր պաշտոնյա, գիտնական, մանկավարժ, մտավորական և ընդհանրապես կրթված քաղաքացի:

... Ընտարանի մեջ աշակերտների դասերի պատրաստության ժամերը չորս ու կես ժամ էին՝ երեկոյան: Մի՞նչ այդ՝ ժամը 2.00-ից մինչև 4.30-ը, աշակերտներն ազատ էին՝ նվիրված խաղերի, զբոսանքի, ծաղկանոցների ու մարզերի մշակության, վազելու, ցատկելու, ծառեր մագցցելու կամ ճեմարանի ընդարձակ պարտեզի և կամ ճեմարանի մեծ և փոքր՝ հարավային ու հյուսիսային բակերի մեջ հանգիստ շրջագալելու: Աշակերտությունը, ըստ ամենայնի, բնական միտումով ձգտում էր որքան հնարավոր է այդ ազատ ժամերը դարձնել օգտակար:

... Ընտարանի կյանքի մեջ «սերտության ժամերը» նույնքան սրբազան պահեր էին, որքան դասերի ժամերը: Եվ եթե այս վերջինները մտքի սնունդ հոգևոր «կաթի ջամբման (կերակրման – Պ. Հ.)» պահերն էին, որի մատակարարները ճեմարանի նույն ժամանակի ամենից պատրաստված և կարող ուսուցիչների խումբն էր: Ստ. Պալասանյան՝ «Հայոց պատմության» այդ անգուցական և հմայիչ պատմաբանն ու ուսուցիչը, Կ. Կոստանյանց՝ «Հայոց լեզվի և գրականության» հմուտ, առիճքնող, հեղինակավոր աղբյուրը, Փ. Վարդանյանց՝ «Հին ու նոր պատմության», «Ընդհանուր գրականության պատմության», իսկապես անսպառ գիտության և հետաքրքրության մղող վհուկը, Նիկ. Խոսրովյան՝ «Ռուսաց լեզվի և գրականության» առատահուն ակնի ուսուցիչը, Սեդ. Մանդինյանց՝ փիլիսոփայության, մանկավարժության առարկաների վարպետը, Արշ. Նահապետյանը՝ տիեզերագիտության, բնալուծության չորրուցամյա դասերը բանաստեղծական շնչով ու գիտականորեն հմայիչ բացատրողը, Աղեք. Սիմոնյան՝ թվաբանության, գրաֆաշվի, երկրաչափության, եռանկյունաչափության, բարձր մաթեմատիկայի տարրերի գիտությունը հետաքրքրությանը վարող-ավանդողը և այլն: Ահա այս կարող ուսուցչական խումբը գիտեր այդ կաթը ջամբել (կերակրել – Պ. Հ.) ուսման ծարավ մտքերին ու հոգիներին՝ «դասերի ժամերին»: Այդ ժամերի ջամբածն ու տվածը յուրացնելու, սեփականություն դարձնելու, ամբարելու և շտեմարանի զենքերը պատրաստելու պահերը «սերտողության ժամերն» էին:

Ընտարանի երկրորդ հարկի հյուսիսային երկու մեծ սրահները «սերտարան»-ներն էին: «Սերտողության ժամի» զանգակը հնչելուց հետո ճեմարանի աշակերտության մի մասը՝ Ա, Բ, Գ դասարանները, ժողովվում էին սրահներից մեկի և մյուս մասը՝ Դ, Ե, Զ դասարանների աշակերտությունը, մյուս սրահի մեջ, իսկ լսարանցիներն՝ իրենց Ա, Բ, Գ լսարանների մեջ: Հագիվ երկու թուպե անցած, ամբողջ ճեմարանը խորասուզվում էր խոր լռության մեջ, դադարում էր ամեն շարժում, տիրում էր մեռելային մի վիճակ՝ ձայն, շշուկ, շարժում դադարում էր: Ամենքը նստած խոշոր գրասեղանների շուրջ՝ 20-ական հոգի, տարված էին միայն մի էական նպատակով՝ պատրաստվել հետևյալ օրվա դասերի պատրաստությանը, շարադրություն գրելու, խնդիրներ լուծելու, օժանդակ գրքերի ընթերցանության մեծ գործով: Ոչ ոք իրավունք ուներ շարժվել տեղից, խոսել իր մոտ նստածի հետ, նույնիսկ շշուկով: Նույնիսկ տետրակի թերթերը, գրքի թղթերը թղթատելու պահին իսկ ամենա-

գիմնագիայի քննությունները հանձնել՝ կրելով նյութական ծանր նեղություններ: Բայց նա վհատվողներից չէր՝ նեղությամբ, չարչարանքով, զրկանքներով, սակայն ժպիտը մշտապես շրթունքներին, դժվարությունները ոտքի տակ տալով կամ, ինչպես ինքն էր սիրում արտահայտվել՝ «քարին քացի տալով», ձեռք բերեց ռուսական գիմնագիայի ավարտական վկայական:

Եվ այն, ինչ որ այնքան դժվարին էր թվում նրա աչքին՝ ո՛չ ուսման դժվարությունները հաղթահարելու տեսակետից, այլ չարքաշ կյանքը կրելու առաջ խոնարհվելու կքուժով, այժմ այդ բաղձալի վկայականն իսկ ձեռք անցնելով, զգաց, որ իր առաջ ծառացած է մի շատ ավելի ծանր խնդիր, որի հաջող լուծումից էր կախված իր ապագան, իր երազանքների իրագործումը և կյանքի վերջնական նպատակին հասնելու միջոցներ գտնելը:

Այդ հարցը՝ թոշակ ունենալու խնդիրն էր: Մի հարց, որ չունևոր տան գավակների համար դյուրությամբ չէր վճռվում այդ օրերին:

Անցել էին ճեմարանի կյանքի՝ ամեն ինչ ընձեռող շրջանի օրերը, երբ ուսանողը և ո՛չ մի հոգ ուներ, ամեն ինչ պատրաստ ձեռքի տակ: Բավական էր, որ ուսանողը ունենար՝ «Sésame ouvre toi» (ֆրանսերեն՝ «Սեզամ, բացվի՛ր» - Պ. Հ.) ասելու, հրամայելու կարողությունը և ամեն բան պատրաստ էր նրա առաջ՝ հանգիստ կյանք, խնամքի ու գուրգուրանքի միջավայր, ուսում, ամեն ինչ ձրի, մեծ ու ճոխ գրադարան, խնամքով ընտրված ուսուցիչների կազմ, և այդ բոլորը միայն մի պայմանով՝ ուսման սեր և սովորելու փափագ սրտի ու մտքի մեջ:

Ըժմարիտ է, ճեմարանի աշակերտությունը երբեմն մոռանում էր այդ բոլոր պատրաստի առավելությունները և հաճախ ևս դրսի քաղաքական նկատումների հովերով տարված, ըմբոստանում էր ներքին կարգ ու կանոնների դեմ և «ապստամբություն» կազմակերպում՝ առաջ բերելով հաճախ տղայական խղճուկ պատճառաբանություններ, թե «ազատություն չկա», «կերակուրները վատ են», «վաճակա՞ն մթնոլորտը ճշող է», «կոշիկները վատ են», «գուլպաները հաստ» և այլն: Ամենքը ևս դրսից թելադրված դասերի թութակային կրկնություններ էին, բայց երբ պայմաններն այնպես էին դասավորվում, որ այդ չհավանողները զրկվում էին այդ «ողորմելի» բարիքներից, այն ժամանակ էին միայն անդրադառնում, թե ինչպիսի լայն, ազատ կյանքի պայմաններից էին զրկված՝ հաճախ մտովի վայելելով ճեմարանի առատ փլավը, այգու խորովածը, հարիսան, խաշլաման, խճողակների (լցո՞ւ՜ մանր կտրտած մսի, բանջարեղենի և այլնի խառնուրդ - Պ. Հ.) տեսակները, խոզի տապակած մսերը, պտուղները, բանջարեղենը, տաքուկ մաքուր անկողինը, պատրաստ հիվանդանոցն իր բոլոր հարմարություններով, ուսումը, զբոսանքները, ամառային արշավները և այլն:

Մի ամառ Լազարյան ճեմարանի հայ աշակերտությունը, կովկասյան և հայկական մշակույթին ի մոտո ծանոթանալու համար, Երևան էր եկած 20-30 հոգի, որոնց ղեկավարները խնդրեցին ճեմարանի վարչությունից մի երկու օր հարմարություններ տալ ճեմարանի մեջ, որ ծանոթանան Ս. Էջմիածնի և շրջակայքի հայկական պատմական հիշատակարաններին: Գևորգյան ճեմարանի վարչությունը սիրով ընդունեց այդ առաջարկը: Ե՞րբ և ո՞ր օրը պիտի գային՝ հայտնի չէր: Եվ հանկարծ մի օր, ճիշտ ճաշի ժամից մի կես ժամ առաջ, նրանց կառքերը կանգնեցին ճեմարանի դրսի «Կարմիր դռան» առաջ: Լազարյան

ճեմարանի աշակերտությունն առաջնորդվեց մեջարանի լայն, լուսավոր, առատ օդի շտեմարան սրահը, ուր մրանց տրամադրվեցին մաքուր զգեստներ: Շուտով մրանք մաքրված ու սառը բաղամիք առած առաջնորդվեցին ճեմարանի աշակերտության հետ սեղանաւորում՝ մախապես մերողություն խնդրելով, թե քանի որ իրենց գալու օրն ու ժամանակը հայտնի չէր, պիտի բավականանային այն համեստ ճաշով, որ ունեին:

Լազարյան ճեմարանի աշակերտները, հուսախաբ հավերի մման, թե առատ կուտ պիտի չգտնեին, թեև իրենց արտաքին aplomb-ը (ֆրանսերեն՝ ինքնավստահություն – Պ. Հ.) պահելով, առաջնորդվեցին սեղանատուն: Մաքուր սփողների, կարգավոր պնակների, պաղ ջրով լի կուլաների «քրտմաթոր» տեսքը, առատ հացը, կանաչեղենների տեսակների ճոխությունը տեսնելով, մի քիչ գոտեպնդվեցին, թե զո՞նե հաց ու կանաչեղենով կկշտանան: Սեղանների շուրջը բոլորվելուց հետո իրենց դաստիարակ-դեկավարը սկսեց «Հայր մեր, որ յերկինս ես»: Իրենց հետ եկած մի քանի ռուս աշակերտներից մեկն ապա սկսեց «Օ՛տչե մաշէ...» և սեղանն օրհնելուց հետո միայն մատցեցին ճաշելու: Գևորգյան ճեմարանի աշակերտության «լուսավոր առաջադիմական»-ների համար այս պարագան զարմանքի և ապշության մի բույն էր, որովհետև «դրսի» ազդեցությունը մրանց թելադրած էր, որ սեղանն օրհնելը «հին կյանքի օրերի վանական մթնոլորտի անտանելի» վիճակ էր: Ավելի ևս մեծ զարմանք պատճառեց մրանց ռուս աշակերտի «Օ՛տչե մաշէ»-ն («Հայր մեր»-ը):

Այդ օրը, հիրավի, ճեմարանի սովորական օրերի լավ ճաշ էր պատրաստված. ապուր՝ բրնձով, մեջը խոշոր եփված համեղ միս, տապակած միս, խճողակ կամ «փման գայլըղի» և կանաչեղեն ու պանիր և ապա ձմերուկ:

Լազարյան ճեմարանի աշակերտության աչքերը բաց մնացին բերանների հետ՝ տեսնելով այս «համեստ ճաշը» և զոհ սրտով, զոհումակությամբ կերան և «կշտացածի» արտաքինով ելան սեղանից:

Ծաշից հետո մեր «լուսամիտ դժգոհներն» աշխատեցին մորեկներին «զարգացնել»՝ զըրգոելով ճեմարանի վարչության և կարգերի դեմ: Լազարյանցիները համբերությամբ լսեցին և ապա հանգիստ ու անխռով պատասխանեցին.

- Աստծուն պիտի փառք տայինք, որ մեր ամենամեծ տոների օրերին այս «համեստ ճաշը» վայելեինք: Հապա ի՞նչ կանեիք, երբ ամեն օր բորջ ու կաշա, ըշչի ու կաշա և թթու կաղամբ ուտեիք, իսկ երբեմն ևս հազվադեպ եզան տապակած միս... Հիմարներ մի՛ լինեք: Լավն եք տեսել ու գազազվել:

Եվ երբ հետևյալ օրը մրանց անտառի մեջ մախաճաշ տվին, իսկ այգու մեջ՝ ճաշ՝ վանքի պատմական փլավով և ոչխարի խորովածով, առատ՝ ամեն տեսակ մրգեղենով, մրանք չէին հավատում, թե այդ բոլորը կարող են հմարավոր լինել և որ դա ճեմարանականների ամենօրյա սովորական ուտելիքն է: Եվ դեռ այս բոլորից հետո «խելոքներ» կլինեն աշխարհի մեջ, որ կարող են դժգոհ լինել:

Թիֆլիսի մեջ Ադոնցի համար այդ անցյալը «գեղեցիկ հուշեր» էին և հիշելն իսկ ցավ

էր, որովհետև «թուք պիտի կու տար»: Եվ այդ բոլորի հետ հարկավոր էր թոշակ գտնել:

Որտեղի՞ց: Ինչպե՞ս: Ո՞վ էր ճանաչում նրան, որ վստահեր:

Այդ այն շրջանն էր կոպկասյան հայության համար, որ մեր մեծ ու փոքր հարուստները, ընկերությունները, հաստատությունները տարված էին մի մեծ, կարևոր զաղափարով՝ սերունդ պատրաստել, վաղվա մարդը, հասարակական գործիչը, ուսուցիչը, քահանան՝ կրթված, գիտությամբ զինված և զալիք կյանքի պայքարին պիտանի և ունակ:

Բաքվի և Թիֆլիսի հայ հարուստներն ամենքը ևս ունեին թոշակավոր ուսանողներ արտասահմանի և ուսական համալսարանների մեջ: Ամոր էր և փոքրություն, երբ աչքի ընկնող հայ հարուստը իր թոշակավոր ուսանողը կամ ուսանողները չունենար: Եվ այդ անձերը, որոնք բախտի հաջող բերումով հարստացած, սակայն մեծագույն մասավ իրենք ուսումից և կրթությունից զուրկ էին, գիտեին, հավատում էին և խորապես համոզված հոգիներ էին, թե դրամը միջոց է միայն շուրջը մշակույթ տարածելու համար և այդ մշակույթի վաղվա դրոշակակիրները շուրջը վիստացող ուսման ծարավով տարված հայ ուսանողությունն էր: Գիտեին նաև, որ ոմանք «փուչ դուրս կգան», շատերը «մարդ չեն դառնա», ոմանք ևս «afferist կուլին», բայց եթե «հարյուրից մեկն» իսկ պիտանի լիներ, էն էլ «խոմ ուփրոց (վրացերեն՝ էլ ավելի - Պ. Հ.) լավ կուլի»:

Այդպիսի մտածողների մեջ ամենից ակնառվորը հայ առևտրական աշխարհի մեջ հայտնի և՛ սրտով, և՛ գրպանով հարուստ Ալեքսանդր Հ. Մանթաշյանն էր: Ինքը միայն չէր հայ երկնակամարի համաստեղության մեջ: Այդ աստեղատան մյուս փայլուն աստղերից էին Առաքել-ապեր Ծատուրյանը, Ավետիք Բալ. Ղուկասյանը, Թումայան եղբայրները, Մ. Դուրվաճանյանը, Նաբաթյան եղբայրները, Միքայել Յ. Արամյանը, Առաքելյան եղբայրները, Ժամհարյան եղբայրները, Լիանոզովը, Համբ. Մելիքյանը և այլն: Բայց այդ բոլորի մեջ առաջին տեղն էր բռնում Ալ. Մանթաշյանը՝ գիտակցական ըմբռնումի բարերարն ամեն շրջանի, միջավայրի, պետքի ու կարևորության ժամանակ:

Ալ. Մանթաշյանը բարեգործ էր, բարերար, նպաստող, տվող, բայց այն տեղի ու նպատակի համար, որին հավատում էր, որի մեջ համոզված էր անհատաբար և կամ որևէ անձի ազդեցությամբ, որի նկատմամբ խոր ու անխախտ հավատք ուներ՝ թե նրա առաջարկն ու առաջարկած անձը կարևոր են և պիտանի ազգի ու Եկեղեցու համար: Մանթաշյանը թեև մեծահարուստ էր և միջոցները լայն ու առատ, սակայն «յամպէտս դրամ ծախսելու, դրամը քամում տալու»-ն ո՛չ հավատում էր և ո՛չ գործադրում: Հազարներ չխնայող այդ անձը հաճախ կոպեկների հետևից էր ընկած, շատ հեռու լինելով «կոպեկանոց մարդ» լինելուց: